

Opponensi vélemény

**Révész László: A 10-11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig” című,
az MTA Doktora fokozat elnyerésére benyújtott disszertációról**

Bevezetés

Révész László 2018-ban akadémiai doktori disszertációt nyújtott be, „A 10-11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig” címmel. Disszertációjának terjedelme monumentális, 859 oldal. A 684 oldalnyi terjedelmű elemzést a lelőhelyek jegyzéke, a szövegben utalt uralkodók listái, képek, térképek, valamint irodalom- és rövidítésjegyzék egészíti ki.

Bár a bíráló tárgyat Révész László disszertációja kell, hogy képezze, mégsem mulaszthatjuk el az, hogy az opponensi vélemény elején pár szót ne szóljunk magáról a disszertáció írójáról. Révész László a magyar régészet egyik meghatározó alakja, az ezredforduló évtizedeiben a honfoglalás kor egyik legfontosabb kutatója. Neve a karosi temetők feltárójaként vált ismertté a honfoglalás kor iránt érdeklődő, szakmainál szélesebb körökben. De a karosi II. és III. temető feldolgozásán túl számos további fontos temetőfeldolgozást is írt, nagy számban elemezve 10. századi tárgytypusokat, temetkezési szokásokat, családszerkezetet, illetve – kiemelten – az adott korszak leletanyagának az időrendjét. Továbbá, Révész László főszervezője volt az 1996-os jubileumi, „Őseinket felhozád” című kiállításnak, és e kiállítás számos nemzetközi bemutatásával elérte, hogy a honfoglalás kor anyagi kultúrája az ezredfordulón, Nyugat-Európa számos nagyvárosában, igaz vitrinbe zártan, de így is kézzel fogható közelségben tanulmányozható legyen. Szintén az ő nevéhez fűződik az alsó-ausztriai Gnadenorfban feltárt, honfoglalás kori sír egyik, magukból a lelettípusokból kiinduló értelmezésének a kidolgozása. A gnadendorfi sírt annak okán érdemes külön is kiemelni, hogy feldolgozása egy sajátos fordulópontot is jelentett Révész László szakmai gondolkodásában. Mert őt az ezredfordulót követően egyre intenzívebben foglalkoztatják a 10-11 századi temetőkből is kiolvasható regionalitás különböző aspektusai. E tudományos érdeklődés magyarázza azt, miért és hogyan tudott Révész László a 10-11. századi temetők korpusz-szerű kiadásából egy olyan, sajátos, és idézőjelek közötti mozgalmat szervezni, amelynek révén a Kárpát-medence mintegy felében megtörtént a sírmezők lehető legnagyobb pontosságra törekvő, revíziós közzétevése. Az e szervezőmunka révén megszülető korpusz-kötetek pedig egyben annak az 1962-es kezdetű, de máig kézikönyvként használt leletkataszternek az értelmező jellegű továbbfejlesztései, amelyet szerzői miatt csak FÉK néven ismer és használ a magyar régészeti kutatás. Az előzőekben ismertetett néhány tény is nyilvánvalóvá teszi azt, hogy Révész László akadémiai doktori értekezése szervesen következik az eddigi tudományos életútból, abból tehát, hogyan formálódtak és gazdagodtak kérdéfeltevései az elmúlt évtizedekben. Ezt mi sem tanúsítja jobban annál, mint az a tény, hogy Révész László, a disszertáció tárgyául választott regionális sajátságokat is oly módon elemzi, hogy műve első részében a honfoglalás kori sírok vizsgálatának összes releváns kérdését ismerteti, kritikailag értékeli.

Az alábbiakban négy pontban tekintjük át a bírált akadémiai doktori dolgozatot. A disszertáció részletes kritikai vizsgálata előtt azonban egy tényt máris rögzíteni kell. Azt, hogy a dolgozatot teljes mértékben alkalmasnak tartjuk arra, hogy az akadémiai doktori eljárás keretei között egy nyilvános vita tárgyává váljon.

A feldolgozott adathalmaz

Révész László akadémiai doktori disszertációjának a földrajzi kerete a Kárpát-medence középső és keleti harmada, azaz az Ipoly-Duna vonalától keletre eső nagy- és kistájak. Az értekezés történeti kerete a 10-11. század, azaz a honfoglalás és az államalapítás kora. Ki kell emelni, hogy a honfoglalás kori temetők régészete szempontjából a feldolgozási terület kiemelkedő fontosságú. Egyes részei, így a Felső-Tisza-vidék, vagy Szeged környéke a legfontosabb kutatási régiók közé tartoznak. Így e területi határok révén Révész Lászlónak alkalma nyílt az adott problémát a korszak „legjobb” leletanyaga alapján megvizsgálni. Révész László anyaggyűjtésének a méreteit talán az jellemzi a legjobban, hogy ezen adattár a Kárpát-medence középső és keleti részén felválthatja a Fehér Géza által vezetett munkacsoport fél évszázada elkészült munkáját, a fentebb már utalt FÉK-et. A lehetséges félreértelmességek minimalizálása érdekében: Révész László vizsgálódási területének csak mintegy a felében születtek korpusz-kötetek, a terület másik felén a FÉK volt a legmodernebb adatbázis, ezt kellett kiegészíteni a temetőket feldolgozó közlemények, illetve utalások utalásainak az aprólékos összegyűjtésével. Anyaggyűjtése révén Révész László 878 temető, illetve temetőrészlet 21482 sírjára tudott támaszkodni a témául választott regionális sajtóságok elemzése során. A temetők, és különösen a sírok ilyen nagy száma tekintélyt parancsol. A kutatói optimizmust azonban némiképp csökkentheti az, ha megnézzük e szám hány olyan teljesen, vagy majdnem teljesen feltárt temetőt takar, ahol a sírok száma, valamint a temető használatának az ideje pontosan megállapítható, és hány olyat, ahol a kutató csupán néhány sírra kiterjedő, változatos minőségben feltárt és dokumentált temetőrészlet alapján kell, hogy ugyanezeket a kérdéseket vizsgálja. E probléma súlyát az adja, hogy Kovács László temetőfelosztásában, amelyet Révész László is alkalmaz, az egyes temetőkben eltemetettek száma, illetve a temető használati ideje a besorolás alapvetően fontos szempontja. (E temetőfelosztás erősségeire és nehézségeire alább még vissza kell térnünk.) A besorolási szempontok ismeretében egyáltalán nem mellékes, hogy – amint ezt maga Révész László is kiemeli – a disszertáció megírásához átvizsgált térségben a 878, temetőként regisztrált lelőhelyből csak 41 tekinthető teljesen feltártnak, bennük 3492 sírral. Sőt ha a közlés mértékét is figyelembe vesszük, azaz kivonjuk a 9 még publikálatlan temetőt, csak 32 teljesen feltárt temető marad 2384 sírral. Végeredményként azt kapva, hogy a Kárpát-medence középső és keleti harmadában csupán a temetők 3,64 százaléka osztható be teljes biztonsággal a Kovács László által kidolgozott kategóriák egyikébe.

E problémát a disszertáció írója is felismerte. Ezt mi sem tanúsítja jobban annál, hogy értekezéséből másoltuk ki az előzőekben ismertetett számadatokat. Sőt, a probléma nagyságrendjének a felismerését nem pusztán e számok közlése, hanem talán az tükrözi legjobban, hogy maga Révész László veti fel műve elején azt a kérdést, volt-e értelme belekezdeni a 10-11. századi temetők regionális alapú vizsgálatába, az adatállomány ilyen mértékű hiányai, illetve az egyes temetőrészletek feldolgozottságának ilyen, finoman is szólva változatos mértéke mellett. Révész László a feldolgozás ellen(!) szóló érvek rövid számba vétele után fejtette ki azt, miért döntött mégis az elemzés kivitelezése mellett. Egyik érve az, hogy tudomásul kell vennünk e forrásadottságokat, és az adott helyzetből kell lehetőség szerint a legtöbbet kihozni. Oly módon, és ez a második érve, hogy a végleges összkép kialakításának az igénye helyett egy működőképes modell kialakítására kell törekedni. Egy olyan modell megfogalmazására, amely a jelenleg rendelkezésre álló forrásanyagok nem mond ellent, és ösztönzően hathat a későbbi kutatásokra. Révész László két érvét elfogadva, néhány további szempontra is érdemes még utalni. Első helyen arra, hogy a hiányos forrásadottság tényére érdemes az elemzés olvasóit többször, mondhatni visszatérő módon is figyelmeztetni. Esetleg oly módon is, hogy az egyes megállapítások vagy föltételek módjába kerüljenek, vagy pedig ismételtelen mellettük álljon a hipotetikus érvényükre utaló kitétel. Második helyen pedig arra, hogy igen hosszú időt kellene várni ahhoz, hogy a megfelelő ásatások elvégzése, illetve feldolgozása révén a megbízhatóan elemezhető temetők aránya pozitívrá forduljon, nota bene nemcsak a Kárpát-medence középső és keleti harmadában, illetve a 10-11. századi sírrégészeti vonatkozásában. Sőt, ha a várakozás mellett döntenénk, azt is érdemes lenne számításba venni, hogy új lelőhelyek sokkal nagyobb számban szoktak előkerülni, mint amilyen a meglévőek feldolgozásának a dinamikája. Egy egészen más oldalról közelítve: az is általánosan érvényes tény, hogy egy-egy nemzedéknyi idő

kutatásainak az összefoglalása mindig megfogalmaz olyan új szempontokat, amelyek a hiányos forrásbázis áttekintése nélkül rejtve maradtak volna. Révész László disszertációjára is igen jól ráillik e megállapítás.

Kutatástörténeti előzmények

A dolgozat elején egy részletes kutatástörténet olvasható, a módszertani fejezetbe ágyazva. A kutatástörténeti-módszertani fejezet kitér a korszak kutatásának szinte valamennyi fontos kérdésére. Nemcsak a Kárpát-medence középső vagy keleti harmada kerül szóba, hanem kifejezetten dunántúli, illetve felvidéki problémák, vagy a gnadendorfi sír keltezése és értelmezése is. Sőt még arról is olvashatunk, milyen értelmezések születtek a franciaországi Aspres-lés-Corpsban összegyűjtött, 10. századi, és a honfoglalás korának tárgyi kultúrájába illeszthető leletekről. A disszertáció szerzője arra is kitér, kik lehettek a Kárpát-medence lakosai a 9. században, e tematika szövevényes szakirodalmában is egy jól követhető útmutatást nyújtva. Révész László részletesen áttekinti továbbá 10-11. századi temetők tanulságait a társadalmi státusok, illetve az egyes eltemetettek vagy sírmezők etnikai hátterének a vonatkozásában. Ismerteti a felsorolt problematikák meghatározására irányuló kísérleteket, de – szintén nagy részletességgel – kitér a temetkezési szokások szakirodalmára is. Végezetül: a székelyek eredetét taglaló elemzések áttekintését is megtaláljuk itt. Az áttekintés egészére jellemző az álláspontok pontos ismertetésének az igényén túl, a vitázó hangvétel. A disszertáció szerzője keményen bírál, sőt egyes esetekben az ítélet igényével értékeli az egyes kutatók teljesítményét. A dolgozat e része – joggal sejtethetően – viták kiindulópontjává, illetve régebbi ellentétek újrafogalmazásának az alapjává fog válni. E pontokra a továbbiakban nem kívánunk kitérni, hogy így is időt nyerjünk a dolgozat fő téziseinek a vizsgálatához.

Az áttekintés nagy íve ellenére sem lehet kétséges az, hogy a kutatástörténeti fejezet legfontosabb kérdésfelvetése a temetők osztályozása, az ilyen dolgozatok ismertetésénél a legerősebb a kritikai hangvétel. Annak következtében, hogy Révész László a temetők típusokba sorolásától reméli azt, hogy alkalmazásával kap kiindulópontot forrásanyaga regionális alapú értelmezéséhez. Néhány adatra itt, az opponensi véleményben is érdemes felhívni a figyelmet, vállalva annak ódiúmat is, hogy közismert tények újrafogalmazására kerül itt sor. Megfellebbezhetetlen tény, bár erre a kutatók csak viszonylag ritkán utalnak: Hampel József, Szőke Béla, Kovács László és – tegyük hozzá csak e sor végén – Révész László is temetőrészletek alapján dolgozta ki temetőfelosztását. Oly módon, hogy az egyes lelőhelyeken feltárt sírok összességéből levonható tanulságokat mindannyian azonosnak vették azzal, mintha a temető egészét sikerült volna kibontani. Ez egy több mint évszázados kutatási hagyomány. Viszont – ami igencsak pozitív – Révész László hangsúlyosan figyel e szempontokra, mint ezt alább ismertetendő módszertani kitérője is bizonyítja. A temetők osztályozására irányuló elemzések egy következő, szintén alapvető jellegzetessége, hogy a kutatók nagy hányada két alaptípusban szeret gondolkodni. Azaz, miközben sírok számát szokás elsődleges kritériumnak tekinteni a 10-11. századi temetők osztályozása során, a kutatók nagy többsége kis, illetve nagy sírszámú temetők halmazát igyekszik egymástól különválasztani az osztályozómunka során. Az ilyen elemzések egy harmadik, általában szintén ki nem mondott jellegzetessége az is, hogy az adott problematikával foglalkozó kutatók – nemcsak akarva, de gyakran akaratlanul is – saját koruk társadalmi kérdéseit vetítik vissza, mondhatni rend szerint ezeket látták meg a 10-11. századi temetkezésekben. Így vált a 10-11. századi temetők értelmezésének a sarokpontjává Kárpát-medence 19. század végi, illetve 20. századi történetének egy-egy fontos problémája: a nemzeti-nemzetiségi kérdés, vagy az 1950-es és 60-as évek fordulóján a társadalom csoportokba, rétegekbe, osztályokba sorolásának a problémája. Sajátos, hogy a 21. század elején a kronológia, valamint az ebből kikövetkeztetett települési kép vált az osztályozás alapjává, Kovács Lászlónál. E felosztást követi Révész László is. Kovács László nyolc típusba, de összességében kilenc csoportba osztotta a Kárpát-medencei, 10-11. századi temetők halmazát 2013-ban, a besorolás alapjául a kronológiát választva. Révész László e felosztást egyszerűsítette négytagúvá, szintén a kronológiát téve az egyes kategóriák kialakításának az alapjává. Sőt, Révész László abban is követi disszertációjában Kovács Lászlót, hogy a kronológiai felosztást ő is

kéttagúvá egyszerűsítette annak alkalmazása során. Elfogadva Kovács László azon feltevését is, hogy egy-egy temető eltérő sírszámát a használat eltérő hosszával lehet magyarázni. Elfogadva tehát azt a feltevést, hogy a kis sírszámú temetők csak rövid ideig voltak használatban, a nagyobbakba viszont hosszú évtizedeken, egyesekbe hosszú évszázadokon át temettek halottakat. Révész László disszertációjában is hangsúlyosan szerepel, így itt is érdemes utalni egy további körülményre. Az eltérő hosszúságú használat gondolatmenetét továbbépítve jutott el Kovács László oda, hogy a kis sírszámú temetőket az ideiglenebb, a nagyobbakat pedig az állandóbb jellegű települések sírmezőjeként értelmezze, és nevezze el a kis sírszámú, 10. századi temetőket szállási temetőknak, a nagy sírszámú, 10 és/vagy 11. századi, soros temetőket pedig falusi temetőknak. E felosztás elfogadása és következetes használata Révész László disszertációjának egyik sarokpontja, így e tényt az eredmények értelmezése során is folyamatosan szem előtt kell tartani.

A szakirodalmi áttekintés széles íve, valamint a fentebb már utalt alaposság miatt szembe ötlő, miért nem tekinti át az összesítés igényével a disszertáció szerzője a honfoglalás kori temetők helyének a térképezésen alapuló elemzéseket. Tévedés ne essék: a lelőhely-térképezést alapul vevő dolgozatok túlnyomó többsége megtalálható a részletes szakirodalmi áttekintésben. Így a dolgozat írója többször is visszatér Szőke Béla 1954-ben közzétett, kislépföldi, településrégészeti rekonstrukciójára, vagy Bálint Csanád kandidátusi értekezésére, és a benne olvasható természetföldrajzi fejezetre. Részletesen olvashatunk továbbá a disszertációban a Bóna István által az *Erdély története*, illetve az *Erdély rövid története* című monográfiába írott népvándorlás kori fejezetéről, benne a Bóna által követett elemzési módszerről. Sőt, Révész László az Erdély történetének egyik térképi mellékletét is újra közli. De Kiss Attila Ausztriában megjelentetett, leletelterjedési térképeket elemző cikke is felbukkan a szakirodalmi áttekintésben, igaz csak egy rövid és negatív megjegyzés erejéig. Ugyanígy szerepel az opponens által írott, és a honfoglalás kori leletek délvidéki elterjedését taglaló dolgozat is.

Így némi fájdalommal vettük tudomásul azt is, hogy Révész László disszertációjának még az egyébiránt igen alapos, nem kevesebb, mint 84 oldalt kitevő bibliográfiájában sem kapott helyet László Gyula egy 1943-as kismonográfiája. Pedig az *Erdély településtörténetének vázlata Szent István koráig* címet viselő, Kolozsvárott kiadott mű ismereteink szerint Magyarország egészének a viszonylatában is az első olyan munka, amely népvándorlás, illetve honfoglalás kori temetők földrajzi helyét használja fel a településtörténet rekonstrukciójához. Sőt László Gyula e művének bevezetőjében mintegy összefoglalja magát az elemzési módszert. Kimondva azt, hogy a temetők földrajzi helyének a bevonása a településtörténeti elemzésekbe abból, sok esetben csak axiomatikus feltételezésnek minősíthető megközelítésből indul ki, hogy a temetők általában a velük egykorú települések közelében létesültek. Visszatérve Révész László okfejtéséhez: egy első ránézésre önellentmondó kijelentést kell megfogalmaznunk. A jelzett hiány ellenére ugyanis az is tény, hogy László Gyula e munkája Révész László disszertációjából csak közvetlenül idézett műként hiányzik. Annak következtében, hogy annak megközelítései közvetett módon igenis jelen vannak az elemzett disszertációban. László Gyula hivatkozott munkájára ugyanis bőségesen támaszkodott a szintén erdélyi vonatkozású és igencsak fajsúlyos művében Bóna István, aki professzorát egyébként számos más elemzésében élesen tudta bírálni. A Bóna István által az *Erdély története*, illetve *Erdély rövid története* című monográfiákban írott népvándorlás kori fejezetek, illetve az e fejezetekhez csatolt térképek pedig minden vitán felül, egyik fontos kiindulópontját jelentették Révész László elemzéseinek.

Nem kerülhetjük meg azt sem, hogy a településrégészet temetőelemző ágának nemzetközi vonatkozásairól is ne szóljunk egy-két szót. Annak kiemelésével, hogy a régészeti leletek térképezése, pontosabban: az ilyen térképek értelmezésére alapozott településtörténet a régészet egyik megkerülhetetlenül fontos ága. E kutatási ág Magyarországon, a honfoglalás kor régészetében „csupán” háromnegyed évszázadnyi múlttal rendelkezik, a német nyelvterület népvándorlás kori régészetében viszont már jóval több, mint száz éve művelik. E komplex kutatási terület részletes ismertetése természetesen nem egy opponensi vélemény keretei között kell, hogy megtörténjen, így itt csak egyetlen egy aspektust emelnénk ki. A nemzetközi kutatásban az 1945 utáni időktől némi gyanakvással szokás kezelni a lelet-, illetve lelőhely-térképezésből következtetéseket levonó, német

elemzéseket. A gyanakvás oka Gustav Kossina munkásságának a negatív hozadékában rejlik. Kossina nagy hibája az volt, hogy a lelőhelyeket egységes települési területek kialakítása érdekében térképezte, e területeket vonalkázással is elkülönítve. E grafikai megoldás révén válhattak térképei propagandaeszközzé. E gondolatmenet részletes taglalása, vagy 1945 utáni, az ún. szláv régészeten belüli továbbélése egyre távolabbra vezetne az opponensi vélemény tárgyától. Miközben az is tény, hogy még az ezredforduló után is jelennek meg olyan összefoglalások a népvándorlás kori szlávok települési területéről, amelyek térképein a disszertáció földrajzi kerete, tehát a Kárpát-medence középső vagy keleti harmada is szerepel. Az e vonatkozásokra történő további utalások helyett itt annak a kiemelésére kell koncentrálnunk, hogy Révész László megközelítése, a lelőhelyek pontonkénti felhelyezése a térképre, és a pontok kisebb-nagyobb csoportjainak a természetföldrajzi kiindulópontú elemzése éppen az ellenkezője annak, ahogyan Gustav Kossina az elterjedési térképeket kezelte.

Végezetül, a szakirodalom ilyen részletességű taglalásának olvasása során némi fájdalommal vettük tudomásul azt is, hogy a településrégészet mennyire minimális mértékben szerepel a disszertáció tudománytörténeti fejezetében. Első megközelítésben érthető is ez, hiszen a dolgozat alapkérdése is a honfoglalás kori temetők regionális sajátosságaira utal. Így is azonban: a disszertáció szerzője sajnos csak minimális mértékben számol azzal, hogy az általa felvetett településtörténeti kérdésekhez, így a települési helyek ideiglenesebb vagy állandóbb voltának a megkülönböztetéséhez talán a települési leletek alapján is hozzá lehetne szólni. A korszak kutatásában kétségen felül meglévő kronológiai dilemmák ellenére is! A kutatási helyzetkép nézetünk szerint jóval összetettebb vagy legalábbis sokrétűbb annál, hogy a telepekre történő reflektálás elhagyását a kerek veremházak keltezési bizonytalanságaival, illetve a kézi korongon formált, gömbölyű aljú bográcsok 11. századi (az oppones véleménye szerint 10. század végi) elterjedésével lehessen magyarázni. Hiszen az utóbbi években-évtizedekben sikerült elkülöníteni a korszak települési kerámiájában egy „bográcselőtti” horizontot, különösen az ország középső, illetve északi, északnyugati felében. Tehát ilyen alapon, és egyelőre még inkább csak hipotetikus érvénnyel, egy talán lehet körvonalazni a 10. századra keltezhető horizontot. (E témáról egyébként a jelen vélemény írója közzé is tett egy hosszabb elemzést, talán megfontolható szempontokkal.) Ha pedig a csak és csupán az átfogó közlések – egyébként nézetünk szerint a telepek esetében túl szigorúan alkalmazott – csekély arányát tekintenénk alapnak, akkor Révész Lászlónak a sírok elemzéséről sem lett volna szabad disszertációt írnia. A dolgozata elején megfogalmazott, és fentebb már ismertetett kétségeire, a monografikus közlés, mint szűrő következetes használata esetén, egyértelműen nemmel kellett volna válaszolnia. Nyilvánvalóan nem erről van szó, hanem – ahogyan a sírok esetében is megtörtént – a telepfeltárások esetében is Révész Lászlónak érdemes lett volna a forrásanyagot önállóan mérlegelnie, a sommás végkövetkeztetés kimondása, és Kristó Gyula negatív ítéletének újrafogalmazása helyett. Csak a teljesség kedvéért: e negatív ítélet alátámasztásaként 1997-ben Kristó Gyula egyes sírleletek kronológiai bizonytalanságaira hivatkozott. Mindezek után hadd rögzítsük azon reményünket, hogy a disszertáció végeges, nyomtatott formájában kicsit több utalás lesz majd településrégészeti elemzésekre. Annál is inkább, mert az utóbbi néhány évben nem kevesebb, mint négy ilyen tárgyú PhD-értekezés sikeres védeése történt meg – nota bene: az egyiké a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékén.

Az elemzés módszere

Előző mondatunkkal már mintegy bevezettük opponensi véleményünk e fejezetét. Érdemes azonban a disszertáció elemzési módszerének a taglalására részletesebben is kitérni. Még akkor is, ha a disszertáció bevezetésében erről csak egy rövid alfejezet szól, és így – amint ezt az előzőekben már jeleztük – a disszertáció írója által követett elemzési módszerekről a kutatástörténetbe ágyazva lehet utalásokat olvasni. Révész László ugyanis – amint erre művének első fejezete már címében is utal – oly módon tekinti a honfoglalás kori sírokat elemző kutatásokat, hogy az egyes szerzőknél, illetve elemzéseknél rendszeresen tesz módszertani kitérőket. Annak következményeként, hogy a

disszertáció írója saját elemzési módját a honfoglalás kor immár több mint másfél évszázados kutatási hagyományából vezeti le.

Így a módszerről magának az elemző résznek az áttekintése alapján kaphatunk átfogó képet. Dolgozata elemző részében Révész László azt az eljárást követte, hogy az egyes régiók számba vétele során előbb részletesen megvizsgálta az egyes temetőket. Igyekezve tisztázni – ahol lehet – az eltemetettek számát, az egyes mellékletek kronológiáját, valamint – végül, de egyáltalán nem utolsó sorban – a sírmező egészének az értelmezését is igyekezett egyértelművé tenni. Ez utóbbi szempont hangsúlyos érvényesítésére annak következtében kellett, sor kerüljön, hogy Révész László értelmezésében alapvetően fontos szerepet kapott a szállási-falusi temetőtípus kettősége. Az egyes temetőkre vonatkozó adatok kritikai átrostálása – a dolgok természetéből következően – a szakirodalomban olvasható kitételek bírálatát is számos alkalommal szükségessé tette. Így vált Révész László elemzési módjának szerves részévé – érdemes megismételni – a kritikai attitűd. A dolgozat olvasójában ennek ellenére is kialakulhat egy olyan benyomás, hogy némiképp háttérbe szorultak a „hagyományos” tipológiai elemzések. E kijelentés nem arra igyekszik utalni, hogy a tipológiai vizsgálatok egy alacsonyabb szintre kerültek volna. A disszertáció szerzője ugyanis számos ponton értékeli sírleleteket ezen elemzési mód bevetésével. Ezen elemzések jelentőségét talán azzal is emelni lehetett volna, ha a disszertáció szerzője, a közbe iktatott táblázatokon túl, több magyarázó ábrát is közzé tett volna a tipológiai elemzések könnyebb átlátása érdekében.

A munka második lépéseként Révész László térképre vitte az átvizsgált és pontosított adatállomány egyes elemeit. Alaptérképként a *Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt* című, 1938-ban, a M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Vízirajzi Intézetében összeállított térképet használta fel. Kiegészítve azt egyes vidékek, pl. Szeged környéke esetében modernebb térképekkel is. Választása igazodik egy sajátos irányvonalhoz, mert számos más, a közelmúltban összeállított régészeti lelőhely-térképező munka is ezt a térképet vette alapul. Azaz, ez a térkép tekinthető a jelen helyzetben a legjobb megoldásnak. Miközben magán a térkép alján levő leírás alapján is pontosan értesülhetünk arról, hogy a hivatkozott vízirajzi térkép 18–19. századi adatokat vesz alapul. Egy olyan időszakot tehát, amikor – több természettudományos elemzés egybevágó konklúziója szerint – nagyobb lehetett a vízborította – vízjárta területek kiterjedése, mint a 10–11. században. A megoldást e dilemmára egy, a kora középkori viszonyokat bemutató térkép kidolgozása és megjelentetése jelenthetné. Egy ilyen, paleoökológusok vagy paleohidrológusok által megrajzolt térképet – joggal sejthetően – a magyar régészettársadalom őszintén tudná üdvözölni.

Az elemzőmunka következő lépése a topográfiai részletességű lelőhely-térképezés volt. Egy összefoglaló lelőhely-térképezésnél alapkövetelmény, hogy az egyes lelőhelyek pontjai arra helyre kerüljenek, amelyet az alapul vett adattár vagy közlemény megad. E pontosság adja meg használhatóságuk mértékét. Általában az egyes összefoglaló munkák regionális szintű használata során szokott kiderülni, vannak-e a térképeken hibák, azaz tévesen bejelölt pontok. A magunk részéről opponensként nem vállalkozhattunk arra, hogy a disszertáció térképein az összes lelőhelyet ellenőrizzük. Így a feldolgozott tájegységek közül a számunkra leginkább ismerős délvidéki lelőhelyek pontjait vettük górcső alá. Vizsgálódásunkat azzal az eredménnyel zárhattuk, hogy a bácskai és a bánási lelőhelyeknél nem tapasztaltunk nagyobb mennyiségű eltérést a térképre felvitt pontok és a lelőhely valós helye vonatkozásában.

A térképek elemzése alapján levont következtetéseinket opponensi véleményünk következő fejezetében fogjuk ismertetni. Itt a térképezés módszeréről, az egyes lelőhelyek rögzítésének a módjáról szeretnénk röviden szólni. Opponensi véleményünk elején, a disszertáció forrásanyagának a vizsgálata során már ismertettük azt, milyen nehézségeket okozott a rendkívül változatos dokumentáltsági szintű, de elég jelentős mértékben csak hiányos adatállománnyal rendelkező temetők elemzése. Olyannyira, hogy Révész László meg is fogalmazta disszertációja elején azt a dilemmát, szabad-e egy ilyen, igen nagy hiányokkal rendelkező forrásanyagot regionális sajátságok elemzésére felhasználni. E dilemma ismeretében némiképp sajátságosan hat az, hogy egy színek

alapján, pontonként felvitt lelőhelyeknél a disszertáció szerzője nem igyekezett valamilyen módon jelezni azt is, milyen mértékig hiányos az adott helyszínre vonatkozó forrásanyag. Úgy érezzük, e hiányosságot mindenképp pótolni kell, ha máshol nem, akkor a disszertáció leendő nyomtatott formájú kiadása során. A nyomtatott formájú kiadásnál majd mindenképp át kellene a lelőhelyjelöléseket alakítani ahhoz, hogy a térképeken is azonnal érzékelhetővé váljon: mely pontok takarnak szinte teljesen feltárt temetőket, vagy – másik végletként – olyan helyszíneket, ahol csak néhány 10-11. századi sír került napvilágra, miközben a temetkezések többsége még a földben nyugszik.

Az eredmények

A disszertáció legrészletesebb része a Kárpát-medence középső és keleti harmadában feltárt, 10-11. századi temetőiből kiolvasható regionális sajtóságok taglalása. Az adott problematika elemzése lenyűgöző részletességű, az értekezés 859 oldalából a regionális sajtóságokat taglaló fejezetek összesen 544 oldalt tesznek ki. Az itt megfogalmazott elemzéseket és értelmezéseket kell néhány oldalnyi terjedelemben áttekintnünk és értékelnünk.

A disszertáció írója hat nagytájra bontva elemzi a regionális sajtóságokat a Kárpát-medence központi és keleti harmadában, képletesen szólva Erdélytől a Délvidékig. Az egyes régiók esetében Révész László előbb röviden jellemzi a természetföldrajzi tényezőket, majd számba veszi és kritikailag értékeli a 10-11. századi temetőket. Részletesen megvizsgálva ezek kronológiáját, majd pedig tárgyspektrumukat, temetkezési rítusukat. Úgy véljük, opponensi véleményünk e pontján akkor tesszük helyesen, ha nem e részlemzések minél alaposabb bemutatására törekszünk, hanem az átfogó mondhatni modellértékű következtetések számba vételét és értékelését kíséreljük meg. Azon megjegyzés megfogalmazásával, hogy a disszertáció írójának, az általa megfogalmazott időrendi és értelmezési korrekciók nagy többségében nézetünk igencsak megfontolandó éveket sorakoztat fel. Így az eljövendő honfoglalás kutatások egy, szinte kötelező formai eleme lesz megnézni, egy-egy elemzésbe bevont alföldi, partiumi bánági vagy erdélyi temető esetében tartalmaz-e Révész László disszertációja olyan nézőpontot, amelyre mindenképp reflektálni kell.

Az egyedi elemzések ismertetését oly módon mellőzzük a bírálatunkban, hogy teszünk egyetlen kivételt, és egy igen átfogó, a 10-11. századi temetők régészetén jelentősen túlmutató kérdésről szólunk, röviden. A disszertáció szövegének számos pontja tanúsítja, hogy Révész László finoman szólva is visszafogottan értékeli a radiokarbon-vizsgálatokat. A dolgozat alapján arról is pontos képet kapunk, hogy e meggyőződése a gnadendorfi sír elemzéséig vezethető vissza, ahol a C14-vizsgálatok és az övverteként felhasznált érmek kronológiája egészen más időrendet sugallt. A disszertációban temetők részletes és revíziós vizsgálatánál a Szeged-környéki temetők egyes sírjain végzett radiokarbon-vizsgálatoknál merül fel ismét az adott archeometriai vizsgálati módszer „hasznossága”. A disszertáció írója egyértelműen amellet foglal állást, hogy az ilyen vizsgálatok a legpozitívabb esetben sem tudnak többletinformációt nyújtani, a hagyományos tipokronológiai vizsgálatoknál. Ezen eredmény akkor is szűkíti a kutatás spektrumát, ha igazságtartalma nem is vitatható a honfoglalás kori temetők kutatásának a jelen fázisában. Mert a radiokarbon-vizsgálatokra alapozott keltezesek az utóbbi egy-két évtizedben ismét felívelő fázisba kerültek, nemzetközi szinten is. Köszönhető ez egyrészt a mintavételi protokollok pontosításának, illetve az eredmények értékelésénél alkalmazott komplex, ún. bayesian statisztikai módszereknek. Igenis van tehát remény arra, hogy a C14-vizsgálatok alkalmazása a 10–11. század régészetében is hozhat jelentős eredményeket, a sírok keltezésének a pontosításánál is. Arról nem is beszélve, hogy e keltezési módszer a kora középkori és ezen belül a 10-11. századi településkutatásban milyen pozitív szerepet tölt be.

Az egyes temetők értelmezéséről megfogalmazott kritikai megjegyzések további ismertetésének a mellőzésével juthatunk tovább a legkönnyebben Révész László regionális kérdésfeltevésű elemzésének harmadik, talán legfontosabb lépéséhez. Annak a rögzítéséhez, hogy a disszertáció írója, az előzőekben pontosított regionális adathalmazokból, kisebb, mondhatni mikroregionális temetőcsoportokat alakít ki, két, illetve – jóval gyakrabban – három lelőhelynévvel megnevezve ezeket. Így találkozunk pl. a Tiszántúl északi harmadát tárgyaló fejezetben a Tiszaeszlár – Karos –

rétközberencsi, vagy a Tiszadob – Ibrány – tizasalamoni temetőcsoporttal. Szeged környékén pedig a Bojárhalom – jánosszállási, a Csongrád – csanyteleki, illetve a Nagyősz-Algyő-balotaszállási csoporttal. E csoportokat a disszertáció szerzője csak azokban az esetekben különítette el oly módon, hogy lelőhelyneveket is megadott, ahol a temetők tényleg sűrűn következnek egymás közelében. Leelőhelynevekből kialakított megnevezésekkel a Felső-Tisza-vidéki, illetve a Szeged-környéki csoportoknál találkozni. Más tájakon, így pl. a Maros-Körös- közben elkülönített temetőcsoportok már nem kaptak saját, lelőhelynevek összeállított megnevezést. Miközben e földrajzi tájegységben is szép számmal kerültek elő temetők. Jó lett volna, ha a disszertáció írója tétélesen is megírja, milyen az a lelőhely-sűrűség, ahol már lelőhelynevekből leképzett csoportnevet kellett adnia. Ami ennél talán fontosabb: bármilyen sűrűségű is egy mikroregionális temetőcsoport, az egyes csoportok között mindig ki lehetett mutatni lelőhelymentes sávokat is. E sávok értelmezése Révész László elemzéseiben szintén nagy szerepet kapott, különösen olyan területeken, mint pl. a Maros-Körös-közben, vagy a Hortobágyban és Hajdúságban, ahol a leletbejelentések nagy száma miatt biztos, hogy a honfoglalás kori temetők viszonylatában, leletmentes sávokban más korszakok régészeti emlékei rendszeresen napvilágra szokott kerülni.

Révész László disszertációjának nézetünk szerint egyik központi tézise az, hogy a honfoglalás kori temetőket a természetföldrajzi alapú mikroregiók keretei között érdemes a leginkább elemezni. Sikertelen megfogalmaznia egy interpretációs modellt, amelyben a temetők, és ezáltal a települések létesítési helyét is természetföldrajzi tényezőkkel sikerült megmagyaráznia. Fontos szerepet juttatva a folyóvizeknek, pontosabban az ártereik szélén húzódó földcsávoknak, mert éppen itt létesültek elég gyakran a honfoglalás korbán temetők. A mikroregionális szinten folytatott elemzés jogosságának az igazolása, valamint a temetők létesítési helyének természetföldrajzi alapokon történt értelmezése a jelen opponensi vélemény írója számára egy teljesen elfogadható, sőt: logikus kutatási eredmény. Meg kell jegyeznünk, hogy a 2010-es évek elején, a Kovács László tiszteleti kötetébe írott tanulmányunkban, mi magunk is hasonló, mikroregionális temetőcsoportok elkülönítésére tettünk kísérletet a Bácskában, a Bánságban és a Szerémségben. Örömmel vesszük tudomásul, hogy hasonló, mikroregionális temetőcsoportokra utaló jelek a Kárpát-medence középső és keleti harmadának szinte minden olyan részén kimutathatóak, ahol kellő számú, feldolgozásra alkalmas temető állt egy olyan kutató rendelkezésére, aki az adott problematika szempontjából releváns kérdésfelvetések alapján tudta megvizsgálni őket. Az elmondottak következtében az alábbiakban nem a cáfolat, hanem az érvelés érthetőbbé tételének a szándékával fogalmazunk meg néhány megjegyzést. Olyan felvetésekkel, amelyekkel talán még kiegészíthető e dolgozat nyomtatott formájú megjelölése előtt.

Első helyen azt szeretnénk kimondani, hogy hasznos lehetett volna az, ha Révész László más sorrendet választ az egyes földrajzi nagytájak feldolgozása során. Talán gyorsabban és könnyebben át lehetne látni a dolgozat egyik fő tézisének, azaz a mikroregionális temetőcsoportok elkülönítését, ha az első helyen nem egy olyan régió, Erdély szerepelne, ahol a temetők regionális jellemzői csak igen korlátozott mértékben mutathatóak ki. A forrásanyag mennyisége, és állapota Erdély esetében csak minimális mennyiségű következtetés levonását tett lehetővé. A Kárpát-medence keleti harmadában feltárt, 10-11. századi temetők-temetőrészletek regionalitásra fókuszáló vizsgálatát Révész Lászlónak azon kijelentéssel kellett az elsőként feldolgozott tájegységben lezárnia, hogy az egész észak-erdélyi nagytáj esetében csak a kolozsvári kis sírszámú temető alkalmas arra, hogy topográfiai helyéből további következtetéseket lehessen levonni. Dél-Erdély esetében pedig néhány Maros-menti lelőhelyre lehet regionális következtetéseket építeni. E végeredmény ismeretében nem lehet vitás, hogy sokkal alkalmasabb kiindulópont lehetett volna a Tiszántúl, és ezen belül is a Felső-Tisza-vidék temetőinek a vizsgálatát az első helyre tenni. Utána pedig – az opponens nézete szerint – a Tiszántúl középső és déli részeinek kellett volna következnie. Egy ilyen esetben nemcsak, hogy temetők sora állt a disszertáció írójának a rendelkezésére, hogy bemutassa a regionalitás kimutatására fókuszáló vizsgálatok mikéntjét és eredményeit, hanem egy ilyen választás az eddigi tudományos életútból is sokkal szervezettebben következett volna, mint az erdélyi indítás. A téves értelmezések lehetőségének teljes mértékű kizárása érdekében: a disszertációban természetesen megtalálható mindhárom Tisza-

menti tájegység temetőinek részletes elemzése, az opponens által fentebb kiemelten kezelt az észak-tiszántúli régió temetői pedig kifejezetten részletes vizsgálatban részesülnek. Az észak-tiszántúli fejezet, bár csak a disszertáció elemzési sorrendjében a negyedik tájegységként következik, meggyőző módon szemlélteti azt, hogyan lehet és kell mikroregionális temetőcsoportokat elkülöníteni. Azaz az érvelés – az opponens meggyőződése szerint – a régióknak a disszertációban jelenleg követett sorrendjében is teljesen érthető. Megjegyzésünk csak arra igyekszik utalni, hogy egy jó forrásadottságú nagytáj első helyre sorolásával számos fajsúlyos következtetést lehetett volna már a tájegységenként haladó elemző fejezetek elején megfogalmazni. Már az elején bemutatva azt, hogyan alakítható ki az összegyűjtött adatok halmazából, és a természetföldrajzi tényezők figyelembe vételével egy működőképes értelmezési modell. Egyben olyan következtetéseket rögzítve, amelyek a továbbiakban a rosszabb forrásadottságú nagytájak értelmezésénél is hasznos segítséget nyújthattak volna.

Második helyen Révész László elemzésének térképi alapjáról kell szólnunk. Ismételen, hiszen bizonyos megjegyzéseket már az elemzési mód vizsgálatánál megtettünk. Révész László a lelőhelyeket – amint erre már fentebb utaltunk – egy hidrográfiai szempontú térképre helyezte fel, ismételjük meg még egyszer: a magyar kutatás legjobb hagyományainak megfelelően. Így is azonban e térképről – legalábbis az opponens nézete szerint – hiányoznak a „társadalomtörténeti” csomópontok: utak, révek, hágók. Így a továbblépés egy lehetséges módja az utak feltételezett helyének bevonása lehet a vizsgálati szempontrendszerbe. Bármilyen nehéz is ezek pontos nyomvonalát kideríteni, különösen az Alföldön. Viszont azt is érdemes szem előtt tartani, hogy még az Alföld esetében is a különböző, kisebb-nagyobb folyóvizeken átvezető révek a szárazföldi utak irányát alapszinten meghatározták.

Harmadik helyen pedig arra szeretnénk utalni, hogy néhány további grafikai melléklettel talán könnyebben érthetővé lehetett volna tenni az összes mikroregionális csoport területi kiterjedését. Az egyes mikroregionális csoportok térképi ábrázolása vonatkozásában a disszertáció szerzője sajnos nem következetes. A csoportok közül külön térképszelvényeken mutatja be a bányászati nagytáj, illetve a Maros-Körösök köze csoportjait, területüket halványzöld színű kitöltésekkel érzékeltetve. A Nagyósz-Algyő-Balotaszállás, illetve a Csongrád-Csanytelek csoport esetében viszont a vízrajzi térkép Szeged-környéki kivágatán oly módon láthatjuk a mikroregionális egységek lehatárolását, hogy a határok jelzése a képszerkesztőből kölcsönvett egyszerű ábrákkal (vonal, ovális) került kivitelezésre. Nézetünk szerint, nemcsak e két térképi rendszert érdemes majd egységesíteni a leendő kiadáshoz, hanem jó lenne mellékelni egy A4-es formátumú, csak a hidrográfiai viszonyokat jelölő vaktérképet is, rajta az összes mikroregionális csoport, illetve csoportokba nem sorolt lelőhelyek jelölésével. Egy ilyen összesítő térkép számos hasznos információt hordozhatott volna. Így például azt, hogy átfogó képet adott volna az egyes mikroregionális egységek elterjedési területéről. E területek az opponens sejtése szerint szabálytalan, amőbaszerű alakzatokat vehettek volna föl, ellentétben azokkal az imagináris vonalakkal, illetve háromszögekkel, amelyeket az egyes csoportok két-két, illetve három-három lelőhelyéből álló megnevezése sugallhat. Sőt, Szeged környékén annak okán is kifejezetten hasznos lett volna az elkülönített három csoportot egyetlen vaktérkép-szelvényen is ábrázolni, hogy lehessen látni, van-e közöttük átmetszés. Továbbá, egy ilyen összesítő térkép igen jó alkalmat nyújtott volna a mikroregionális szinten temetőkkel le nem fedett területek képi megjelenítésére is. Egy olyan szempontra, amely a disszertáció elemző részében is szerepel, sőt egy nagy ívű magyarázatot kap.

A lelőhelyek által le nem fedett területek értelmezésére a disszertáció írója egy, első megközelítésben meglehetősen távolinak tűnő kiindulópontot talált. Révész László a temetők halmazának tételenkénti, kritikai átvizsgálása során az egyes temetőket nemcsak revízió alá vette, hanem be is sorolta Kovács László kéttagú, településtörténeti értelmezést szem előtt tartó temetőosztályozásába. Besorolásának sajátos lett az eredménye: a vizsgált temetőket-temetőrészeket igen kevés kivétellel a szállási típusba sorolta. Révész László súlyos településtörténeti következtetéseket vont le e sajátosan egyoldalúra sikerült osztályozásból, illetve azon – fentebb már utalt – tapasztalatából, hogy a sírmezők mikroregionális szinten ugyan

rendszeresen csoportosulnak, viszont léteznek olyan viszonylag nagy kiterjedésű területek – még a legjobban kutatottnak számító Tiszántúlon is – ahol a lefedetlen sávokban más korokra vonatkozó leletbejelentések mellett sem kerültek napvilágra 10-11. századi temetők. E két, önmagában bizonyíthatóan igaz tény összekapcsolásából azt a következtetést vontam le, hogy a honfoglalók kevesen lehettek, és így ritka településhálózatot hoztak létre. Ennek egységei pedig a megtelepültség alacsony fokán álló, szállásszerű települések lehettek. A doktori disszertáció tehát a szállásiként besorolt temetők értelmezése, illetve a lelőhely-mentes területek létezése alapján egy igen nagy súlyú következtetést fogalmaz meg. Egy olyan következtetést, amely a honfoglalás kor általános szintű értelmezését veszi célba.

E tézishez néhány gondolatot szeretnék hozzáfűzni. Elsőként a kutatási háttéréről kell szólni. A honfoglalók kis létszámának és ideiglenes szállásainak a tétele jól beleillik abba a kutatási irányba, amely az utóbbi két évtized honfoglalás kori régészeti kutatásának az egészére jellemző. Az 1996-os, „Őseinket felhozád” című kiállítás utáni időszakban több résztema kutatásában is előtérbe került egy, sajátos, de így is közösnek mondható, kritikai attitűd. A bíráló megközelítés közös alapja az időrend volt. Egyfelől annak a felismerése, hogy nemcsak egyes tárgytípusok időrendjének a pontosítása áll még előttünk, hanem annak a megkérdőjelezése, vajon az „egyszerűbb”, és így nagy tételben előállított tárgytípusnak a keltezése szükségképpen csak keretszerű jelleggel, tehát szélesebb időhatárok megadásával lenne megoldható. A telepkutatásban – hadd induljunk ki saját résztemánkból – az új megközelítés a 10. századi keltezések újrajvizsgálatának és felülbírálatának az igényében fogható meg. A funerális régészetben az új gondolkodási irány a Szőke Béla által kidolgozott temetőfelosztás, és különösen az általa kidolgozott középréteg és köznép fogalmának a megkérdőjelezését eredményezte. (Nota bene: e kategóriába sorolható még Bóna István azon próbálkozása is, hogy a gazdagabb honfoglalás kori temetőket összekösse a skandináviai térségben feltárt és ott a katonai elit, pontosabban a kíséret nyughelyeként meghatározott temetőkkel.) Magában a disszertációban is több helyen olvashatunk a Szőke Béla felosztását megkérdőjelező-cáfoló érvekről. Révész László tehát egy, a jelenlegi kutatásban igencsak aktuális eszmecseréhez szól hozzá markánsan, de a jelenlegi kutatási közgondolkodás főirányának megfelelően, amikor a honfoglalás kori megtelepedés eredményeként egy ideiglenes, szállásszerű településekből álló, ritka településhálózatot rekonstruál.

Az opponens a maga részéről a fentebb vázolt tézisre, azaz az ideiglenes települések túlsúlyát hangsúlyozó értelmezésre is egy olyan modellként tekint, amelynek érvényét a jövő kutatásai tudják majd igazolni vagy cáfolni. Viszont az adott tézis, a disszertációban megfogalmazott formájában igencsak alkalmas arra, hogy további viták, eszmecserék alapjaként szolgáljon. Tehát jól teljesíti azon követelményeket, amelyeket a disszertáció írója, munkája elején lefektetett. A magunk részéről a leendő vitához csak két megfontolást fűznék hozzá. Első helyen azt, a fentebb már utalt tényt szeretnék ismét kiemelni, hogy a disszertáció bevezetésében közölt adatok alapján a Kárpát-medence középső és keleti harmadában regisztrált, 10-11. századi temetőknek csupán három és fél százaléka sorolható megbízható módon a Kovács László által felállított szállási – falusi temető kategóriába. Ez pedig a Révész László megfogalmazott tézist is a munkahipotézisek kategóriájába sorolja.

A következő helyen arra kell utalnunk, hogy meglátásunk szerint a felvetett kérdés, a honfoglalók települési típusának vagy típusainak a meghatározása egy olyan problematika, amelynek elemzése során reflektálni kell a korszak telepfeltárásaira is. Még akkor is, ha ezek keltezése keretszerű, azaz „csak” széles időhatárok között lehetséges. Itt kell emlékeztetni az „Átalakulás évszázadai” című projekt keretei között végzett kutatásokra, amelyek egy részéből PhD-disszertációk, tehát monografikus igényű feldolgozások születtek. Hasznos lenne e doktori értekezések érveit bevinni a vitába, különösen olyanokét, amelyek alföldi lelőhelyeket dolgoznak fel, így például Rácz Tibor Ákos disszertációját. Ő ugyanis igen alapos elemzést állított össze a Pesti síkság Árpád-kori szállásszerű és falusias településeiről, érvelését a honfoglalás korától indítva. Itt kell kiemelni még azt is, hogy Merva Szabina PhD-disszertációjában – bár az Győr, illetve Visegrád környéki telepfeltárásokat elemez –

olyan következtetéseket találni, amelyek bizonyos fokig konvergálnak Révész Lászlónak az alföldi temetők alapján megfogalmazott tézisével.

Végezetül arra is utalni kell, hogy Révész László a szállási temetők értelmezését a honfoglaló magyarok szempontjából fogalmazza meg, annak megfelelően, ahogyan már dolgozata elején amellelt szállt síkra, hogy a 10. századi magyar hagyaték a kis temetőkben lenne keresendő. E ponton mintegy visszatérve magyar régészek által, Szőke Béla 1961-es munkája előtt vallott állásponhoz. E tárgyban kifejtett érveit megfontolandónak tartjuk, bár kétségen felül megvannak a gyengéi is: így pl. a biztosan kis sírszámúnak meghatározható temetők fentebb már utalt csekély száma. A temetők ilyen meghatározása fényében azonban nem kerülhetjük meg azt a kérdést, mely temetőkben kellene keresni az Alföld és Erdély 9. századot és a honfoglalás eseménysorát is túlélő lakosságát, lényegében függetlenül attól, milyen nyelven is beszéltek ezek az emberek. Pedig a bevezetésben az ő hagyatékuk elkülönítésére irányuló kísérleteket is részletesen számba veszi a disszertáció szerzője. A kis temetők Kárpát-medencei szintű dominanciájának a tétele a 10. század utolsó harmada előtti időkben, közvetve mintegy „eltünteteti” a honfoglalást helyben megélt lakosságot. Ez pedig számunkra aggályosnak tűnik. Úgy véljük ez esetben is a településrégészet adhat újabb támpontokat. Elegendő itt – egyetlen, de ami megkerülhetetlenül fontos: tisztántúli példaként – az örménykúti település házairól Herold Hajnalka által elkészített feldolgozásra utalni. Hiszen e házak kerámiája alapján azt kell tudomásul venni, hogy Örménykúton a 10. századi települési fázis edényművészete szorosan kapcsolódott a 9. századhoz, miközben a 10. század, illetve 11-12. század edényművészete között már elég éles a határ. Ami talán egyfajta, nemcsak a 9. századot, hanem még a 10. századot is magában foglaló továbbélésnek is lehet a jelzője. Csak sajnálhatjuk, hogy e rendkívül fontos telepfeltárásnak a többi része még feldolgozatlan.

Zárásgondolatok

Opponensi véleményünket három tény ismételt kiemelésével záránk. Révész László teljesítményét dicséri, hogy disszertációja egy olyan anyaggyűjtésen alapult, amely jelentősen meghaladja a fentebb már többször utalt FÉK-et. Miközben e leletkataszter adatállományát 1950-es és 60-as évek fordulóján több kiemelkedő régész gyűjtötte össze, a jelen adatgyűjtés viszont – érdemes megismételni a nagyobb nyomaték kedvéért – jórészt magát a disszertáció szerzőjét dicséri. Továbbá, Révész László doktori dolgozatában nemcsak egy alapos áttekintést találni a kutatás jelen állapotáról, benne az összes vita és eszmecsere értékelő bemutatásával. A disszertáció egyben egy új nézőpontú feldolgozási mód első sikeres alkalmazása is. Annak a szemléltetése, hogyan lehet a Kárpát-medence középső és keleti harmadában napvilágra került, 10-11. századi temetők értékelését egy új megközelítésben, a mikroregionális sajátságok figyelembe vételével megtenni. Ezen eredmény miatt – térjünk vissza a disszertáció szerzője által a bevezetésben feltett kérdésre – igenis volt értelme feldolgozni a változatos szinten elemezhető adatállományt. A disszertáció monumentális hosszúságú szövegét áttanulmányozó olvasó kap egy modellt ahhoz, hogyan, pontosabban milyen keretek között dolgozzon fel honfoglalás kori temetőket. Az előzőekben elmondottak alapján ismételten ki kell mondanunk azt, hogy a disszertáció teljesen alkalmas arra, hogy egy akadémiai doktori nyilvános vita tárgyává váljon. Révész László pedig – sikeres megvédése után – egy nagy lépéssel kerülhet közelebb az akadémiai doktori cím elnyeréséhez.

Prof Dr. Takács Miklós